

QARAQALPAQ TIL BILIMINDE TURAQLI SÓZ DIZBEKLERDIŃ STILLIK QOLLANILIWI

Sipatdinova Qumar

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik
universiteti studenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20732309>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 13-iyun 2026 yil

Ma'qullandi: 15- iyun 2026 yil

Nashr qilindi: 17- iyun 2026 yil

KEY WORDS

*Stilik qollanılıw, pragmatika,
kórkem ádebiyat stilistikası,
awıspalı máni, ekspressivlik máni.*

ABSTRACT

Bul maqalada Qaraqalpaq til biliminde qollanılıgán turaqlı sóz dizbeklerdiń stillik qollanılıwı, shıgarmalardıń tilinde qollanılıwı haqqında pikir júritiledi.

“Stilistika” termini til hám ádebiyat ilimlerinde XIX ásirdeń ortalarından baslap qollanıla basladı. «Stil» sózi grek tilinen alınıgán. Filologiya iliminde stilistika eki mánide túsiniledi: 1) til hám sóylew stilistikası; 2) kórkem ádebiyat stilistikası. Olardıń birinshisi házirgi ádebiy til hám ádebiy sóylewdiń stillik sistemasın izertleydi, al ekinshisi ádebiy shıgarmalardıń stillik ózgesheliklerin, sonday-aq ayırım jazıwshınıń yamasa ayırım ádebiy ađımınıń stilin tekseredi. Frazelogizmler – óziniń quramındađı sózlerdiń mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolgán sóz dizbekleri. Olardıń mánileri kontekst arqalı anıđırađ kórinedi. Hár qamday frazeologizmde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırđanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge, olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy koloriti de sáwlelenedi. Usınday ózgesheliklerine baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbekleri stilistikalıq maqsette júdá keń paydalanıladı.

Tilshi ilimpazlar frazeologizmlerdiń ulıwma máselesi menen shuđıllanıw menen birge onıń kórkem shıgarmalardađı atqaratuđın xızmetin de izertlep kelmekte. Hár qanday kórkem shıgarmanıń tili ulıwma xalıqlıq tildiń ajıralmas bólegi.

Tilshi ilimpazlardıń pikirinshe, frazeologiya stilistikası tarawı frazeologizmlerdiń stillik qatlamların, olardıń emocionallıq-ekspressivlik ózgesheliklerin, frazeologizmlerdiń teksttegi okkazional wazıypaların, frazeologizmlerden sóylew procesinde dóretiwshilik penen paydalanıw usılların, frazeologiyanıń ádebiy til norması hám sóylew mádeniyatı menen baylanıslı mashqalaların izertlewi tiyis.

Túrkiy tillerinde frazeologizmlerdiń stilistikası belgili dárejede izge túsip, qalıplesip hám rawajlanıp kelmekte. Bul tarawda qazaq, ózbek tiliniń frazeologiyalıq stilistikası úlken jetiskenliklerdi qolđa kirgizdi. Frazelogizmlerdiń stilistikası boyınsha rus til biliminde de bir qansha izertlew jumısları bar.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń jazıwshı hám shayırlardıń shıǵarmalarında kórkem súwretlew quralı retinde paydalanıwı máselesi qaraqalpaq til iliminde ayırım miynetlerde izertlendi.

A.Bekbergenov miynetinde frazeologizmlerden kórkem súwretlew quralı retinde shıǵarmalarda paydalanıwı haqqında sóz etiledi. Frazeologizmlerdiń stilistikalıq maqsette eki túrli usılda qollanıwı haqqında maǵlıwmat beriledi: frazeologizmler jay sózler menen sinonim bolıp keliwi; frazeologizmlerdiń ózleri bir-birine sinonim bolıp keliwi. [1]

G.Allambergenovanıń jumısında belgili shayır I.Yusupovtıń shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanıwı dissertaciya kóleminde úyrenilgen. Jumısta shayır shıǵarmalarındaǵı frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq qásiyetleri, stilistikalıq xızmeti anıqlanǵan. [2]

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń prozalıq shıǵarmalardaǵı xızmeti, qollanıw usılları, stillik quramı usáǵan máseleler elege shekem izertlew obyektı bolmadı. Tildegi frazeologizmlerdiń mánisi kontekst arqalı anıǵıraq kórinedi. Kórkem ádebiyatta awızeki stilge tán frazeologizmler de, jazba funkcionallıq stillerge tán frazeologizmler de, sonday-aq, ortaǵ stillik elementler de ádebiy shıǵarmada súwretlenetuǵın obyektke qaray poetikalıq birlikler sıpatında paydalanıladı.

Frazeologiyanıń stillik quramları: awızeki sóylewge tán, dialektlik, folklorlıq frazeologizmler turmısta, óz ara sóylesiw procesinde, kórkem shıǵarma tekstinde keń qollanıladı.

Frazeologizmlerdiń stillik qollanıw ózgesheligi, onıń tildegi xızmeti bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiy tilinde kórkemlew usıllarınıń ishinde frazeologizmlerdiń ornı óz aldına. Olar kórkem shıǵarma tilin janlandıratuǵın kórkem súwretlewdiń tildegi tayar quralı hám xalıq danalıǵına suwǵarılǵan obrazlı oylaw tiliniń úlgisi bolıp tabıladı.

Kórkem sóz sheberleri xalıq tilindegi frazeologizmniń quramınan eń zárúrin tańlay otırıp, múmkinshiligine qaray olardı túrlendiredi, óziniń bayanlaǵan waqıyasına baylanıslı frazeologizmniń stillik boyawın naǵıslaydı da, atqaratuǵın xızmetin tereńlestiredi de, biraq til nızamlıǵın hesh waqıtta umıtpaydı. Sonlıqtan, frazeologizmler sózdi janlandırıp, tilimizge ótkirlik, milliy kolorit beretuǵın stillik mánisi ayrıqsha qural bolıp esaplanadı.

Frazeologizmler ekspressivlik-emocionallıq sıpatı kórkem shıǵarmalarda ayqın kórinedi. Frazeologizmlerdi jazıwshınıń óz zárúrligine say saylap, jańǵırtıp qollanıwı, onıń oy-pikirine, estetikalıq talǵamına, jámiyetlik-siyasiy, filosofiyalıq kózqarasına sáykes bolıp keledi. Frazeologizmlerdiń avtorlıq ózgerisler menen qollanıwınıń bir neshe túrlerin kóriwge boladı.

Stillik máni insan sanasınıń ekspressiv bahalaw iskerligi nátiyjesi bolıp, sóz hám frazemanıń túsinikti bildiriw qásiyeti menen tıǵız baylanıslı. Sóz hám frazemanıń denotativ hám konnatativ mánilerine iye ekenligi olardıń kórkem súwretlewde tiykarǵı qurallarınan biri sıpatındaǵı rolin belgileydi, - dep jazadı ózbek tilindegi frazeologiyalıq stilistika boyınsha miynet dóretken ilimpazlar.

Ekspressivliktiń túrleniwin bir ǵana frazeologizmniń túrli ózgerisler menen qollanıwında da kóriwge boladı. Qollanıwındaǵı ózgerisler frazeologizm qurılısında leksikalıq, fonetikalıq, grammatikalıq qurallar esabınan boladı hám ekspressivlik dárejesi usı qurallardıń qatnasıwına baylanıslı ózgeredi. Frazeologizmniń qurılısında arttırıw quralları qansha kóp qollanılsa, ekspressivlik dárejesi sonsha artıq boladı. Lekin, barlıq frazeologizmler de hár qıylı kóriniste qollanıla bermeydi. Frazeologizmlerdiń kópshiligi belgili bir formada

“qatıp qalğan” boladı. Frazelogizmlerdiń ayırımlarında ekspressivlik qásiyet bárqulla bolsa, ayırımlarında bunday qásiyet salıstırmalı túrde boladı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler óziniń obrazlılıǵı menen, ekspressivlik-emocionallıq tásirliǵı, mániligi menen kózge túsedı. Ásirese, talay zamanlar boyı dórelip, áwladtan-áwladǵa ótip, xalıqlıq miyrasǵa aylanǵan frazeologizmlerdiń emocionallıq boyawı kúshli, tilge kórik berip turadı. Óziniń obrazlılıǵı menen ózgeshe bolǵan frazeologizmler hár bir millet tiliniń ayırıqsha kórinisi bolıp tabıladı. Frazelogizmler – xalqımızdıń ótkeniniń de, házirgisiniń de tariyxı desek boladı. Frazelogizmlerden xalıqtıń oy-sanasınıń shınlıq sáwlesı, turmısı, úrp-ádeti ayqın kórinip turadı.

Frazelogizmlerdiń stillik qollanıw ózgesheligi tildegi xızmeti bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiy tilindegi kórkemlew qurallarınıń ishinde frazeologizmlerdiń ornı óz aldına.

Kórkem shıǵarmanıń tili – xalıqtıń ruwxıy mádeniyatın, kún kóris jaǵdayların, milliy úrp-ádetlerin, turmıs saltın, alǵa ósiw dárejesin kórsetutuǵın, eń mádeniyatlı oyların boyına jıynaǵan til.

Frazeologizmlerdiń insannıń psixologiyalıq halatın ańlatıw xızmeti

Frazeologizmlerdi úyreniw XX ásirdiń 80-jıllarınan keyingi basqısh – klassikalıq dáwirde keyingi basqısh esaplanıp, bunda frazeologiyalıq birliklerdi funkcionalkommunikativ baǵdarda izertlewlerge ayırıqsha itibar qaratıla basladı. Sol dáwirde V.Vinogradovtıń miynetlerinde sáwleleniw tapqan frazeologizmlerdiń klassikalıq basqıshında kóplegen ideyalar sınaǵa alındı. G.Allambergenova óz miynetinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri qaharman obrazın dóretiwde, berilip atırǵan mániniń ótkirliǵın jetkerip beriwde, obrazlılıqtı kúsheytip beriwde sheberlik penen paydalanılǵanlıǵın úyrenip shıǵadı. obrazlılıqtı kúsheytip beriwde sheberlik penen paydalanılǵanlıǵın úyrenip shıǵadı. Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń emocional-ekspressivlik xızmeti, kúshi, tereń obrazlılıǵı menen, awıspalı hám astarlı mánige iye bolıwı menen kózge túsetuǵanlıǵın ayırıqsha atap ótedi. Qaraqalpaq dóretpelerinde de frazeologiyalıq sóz dizbekleri óz ornında, sol dóretpeniń mazmunına say túrde estetikalıq tárepten tásirliǵin arttırıw ushın qollanıwǵan. Mısalı ushın Qaraqalpaq dástanlarınıń biri bolǵan «Sharyar» dástanında patshaniń gázeplengenin, onıń ishki jaǵdayın ashıp beriwde

- Áne munı qaladan quwıp shıǵarıp jiber, - dep pasha **dárgazap boldı.** («Sharyar», 20 bet)
Bunda pashanıń súyip alǵan Gúshira atlı hayalı bir bala bir qız tuwıwdıń ornına iyt penen pıshıqtıń balasın tuwǵanlıǵın esitip, onıń ashıwı kelgenliǵın usı fraza arqalı bildiredi.

- Baǵrı ottay kúyedi, At oynatıp keledi. (Sharyar, 19- bet) [3]

- 9 xanıw ayttı : -- «Áy mama , dúnya údeyinen ğam jeme, dúnya tabıladı «,- dedi. («Sharyar», 23 bet) [3]

-Jayday beli búgildi , **Kózinen jası tógildi.** (Sharyar, 24-bet) [3]

- **Aqsha júziń zapıranday sarǵayıp** , Neler dárkar bolıp keldi qulınım . («Sharyar», 58-bet) [3]

-Áne Sharyar enesinen juwap aldı, kózde yashı kól bolıp , jaǵaları sel bolıp, kónli buzılıp , baǵrı ezilip , kósheni aralap jóney berdi. (Sharyar «dástanı , 60-bet) []

Jolında telmirdi **sarǵayıp júzim,**

Sarǵısh tarttı meniń bul qara kózim.

(V tom «Saǵınısh» 163-bet)

Qazan urmay qızıl gúliń soldıma, Ájel jetpey shul paymanań toldıma . («Sharyar», 124 bet)

Joqarida berilgen misallarda ğam jew, Aqsha júziń zapıranday sarğayıw, bağrı eziliw, júzi sarğayıw sıyaqlı turaqlı sóz dizbekleri shığarmada qanday da bir bolğan yamasa bolatuğın hádiysege personajdıń qıyналғанın onıń ishki debdiwlerin shığarıp beriwge, onı oqıwshılarğa túsindiriw maqsetinde qurı jay sóz benen emes, al onı elede emocional etip, jetkerip beriw maqsetinde usınday turaqlı sóz dizbeklerinen paydalanılğanın kórsek boladı. Onnan basqada

- Tóbemnen qıs toqsanda **muzday suw quyğanday** boldı. (M.Nizanov «Tańlamalı shığarmaları»VII tom 34-bet) Bul misalda esitken hádiysesinen baylanıslı bolıp, personajdıń bolğan jağdayğa óziniń qanday da bir albirap qalğanlığın, onnan hátteki esitip qorıqqanlığın ashıp beriwde bul frazeologizmnen paydalanılğanın kórsek boladı.

Key, Allayar, ne qılıp tursań **úskiniń quyılıp**, túslikke shıqpaısań ba! - dedi ózi qusağan jarlı jigit. (A.Sultanov «Dóhmet» romanı 8-bet). Bul misalda úskini quyılıw degen frazema arqalı Allayardıń ishki keshirmelerin, ishinde qanday da bir dárt bar ekenligin ashıp bermekshi boladı.

- Ğarrı ekewimiz bala úyge aman-ese jetkenshe **jılan jutıp otırdıq**. (M.Nizanov «Dushpan»13-bet) [4] Bul misal Nizanovtıń Dushpan shığarmasınan alınğan bolıp, jazıwshi bunda hár bir perzentke ata-anası úyine aman saw quwısamın degen she úyinde taxatsızlanıp otırıwın, qanday jağdayğa túsiwın jılan jutıp otırıw degen sóz dizbegi menen bergen.

- Áne Ánjim **mumday erip, kewli bosasıp, qorğasınday balqıp, huwshı basınan ketip**, bir maydan **biyxush bolıp turadı** . («Sháryar»,122 bet) [3]

Bul misalda mumday erip, qorğasınday balqıp, huwshı basınan ketip, biyxush bolıp sıyaqlı turaqlı sóz dizbekleri qollanılğan. Onda bir gáptiń ishinde bir neshe frazeologiyalıq sóz dizbekleri qollanılğan bolıp, onıń hámmesi bir insanniń sezimlerin waqıyağa bolğan qatnasın bildirip kelgen. Bul misal kórip turğanıńızday qaraqalpaq xalıq dástanı bolğan «Sharyar»dástanınan alınğan bolıp, onda házirgi kúnde qollanılatuğın turaqlı dizbekler ornlı stillik jaqtan durıs qollanılıp kelgen.

Juwmaqlap aytqanda turaqlı sóz dizbekleri insanniń ishki sezimlerin, emociaların, sonıń menen birge personajdıń psixologiyasın ashıp beriwde áhmiyetli bolıp esaplanadı, dóretiwshi óziniń shığarmasınıń mazmunlı hámde tásirli bolıwı ushın usında sóz dizbeklerin ornında hámde durıs paydalana biliwi kerek.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
2. Алламбергенова Г. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қулланилиши. Филол.ф.буйича фалсафа доктори.дисс.Автореферати. Нукус, 2019.
3. Қарақалпақ фольклоры(көп томлық XII том Шарьяр) - Нөкис,1984.
4. Нызанов М. Душпан. Қарақалпақстан, - Нөкис, 2010.